

Теорія і методологія освіти

УДК 37.015.311 «312»

Духовна особистість у контексті освітніх викликів

Іван БЕХ,

доктор психологічних наук, дійсний член НАПН України,
директор Інституту проблем виховання НАПН України,
ORCID ID 0000-0002-4763-1673

У статті на основі виховних пріоритетів Концепції Нової української школи виокремлено центральну духовну домінанту – духовне призначення особистості, яка має концентрувати навколо себе конкретні виховні цілі і засоби їх досягнення. У цьому контексті обґрунтовано психологічну характеристику переживання радості, яке своєю внутрішньою силою надає особистісного смислу об'єктивним духовним цінностям. Наголошено на необхідності культивування у вихованців особистісної рефлексії як засобу свідомого привласнення певних духовних утворень. Вперше введено категорію «особистість рефлексивного типу», яка володіє трьохетапним освоєнням архітектоніки емоційного переживання.

Ключові слова: виклик емоційних станів, духовне призначення, духовна цінність, зростаюча особистість, «МОЖУ» і «ХОЧУ», переживання радості, сутнісна траєкторія життя.

Постановка проблеми. Багатовікове відчуження людини від справжніх духовних цінностей призвело до кризових явищ, пов'язаних із занепадом духовно-моральних ідеалів, посиленням зла і насильства. Девальвація духовних цінностей суттєво вплинула на посилення тенденції зростання жорсткого індивідуалізму, прагматизму, зверхнього ставлення до інших людей та приниження їх гідності, зневаги до рідної культури та історико-культурних традицій. Саме наш час має стати Воскресінням духовності, світлості душі. Питання духовності пов'язані з вічним пошуком найвищого смислу життя. Сучасну педагогічну науку турбує думка про ідеальний образ духовної людини. Наша **мета** у цьому контексті – розкрити сутність та деякі наукові засоби утвердження зростаючої особистості у своєму духовному призначенні.

Аналіз актуальних наукових досліджень і публікацій. Проблеми духовності сьогодні вийшли за

межі будь-якої однієї країни і стали загальнолюдськими. Питання, які хвилюють людство, пов'язані з вибором духовного шляху; розвитку почуття безкорисливості в процесі залучення учнівської та студентської молоді до виявів духовного, духовності та саморозвитку; використання духовного потенціалу мистецтва (музики, танцю, літератури) у формуванні духовності особистості.

Актуальність означених проблем засвідчує проведення двох Всесвітніх конференцій «Духовність в XXI столітті» (Прага, 2011 р., 2012 р.).

Викликають інтерес дослідження, пов'язані з проблемами пошуку шляхів, способів збереження нашої екосистеми. Їх здійснюють у напрямі збагачення людської особистості, відмові від руйнівних наступів на природу та людину.

Останніми роками проблема духовності інтенсивно зміщується з контексту філософсько-психологічного у контекст технологічно-виховний. У зв'язку з цим досить цікавими є праці С. Бондаревої, М. Гончаренко, Л. Петюшенко, Т. Тюріної та інших учених. Вони наголошують на тому, що особливого значення у структурі освіти мають надавати духовно-моральному і душевному вихованню, спрямованому на формування почуття совісті, благодійства, поважного ставлення до людської праці у всіх її різновидах.

Згаданий технологічно-виховний план стосовно духовності особистості правомірно пов'язано з її емоційною сферою. У такий спосіб знято інтелектуалізація виховного процесу як достатній агент впливу на духовну структуру особистості. Наголошено на ціннісному ставленні до певного етичного змісту, який конститує конкретне духовне утворення. Отже, проголошено рух від культури мислення до культури емоційного переживання. Емоційно-почуттєвий компонент стає вирішальним у привласненні зростаючої особистості, зокрема смисло-життєвих домінант (К. Журба).

Український учений В. Рибалка предметом дослідження покладає такі вершинні духовні утворення як честь і гідність – це самопереживання особистості. У розробленому ним кодексу честі педагога та учня «найкращим виявився варіант, що передбачав не окремі правила честі і гідності для педагогів і учнів, а спільні для них правила, спрямовані

на гармонізацію стосунків, взаємну повагу, турботу, підтримку честі і гідності всіх учасників навчально-виховного процесу» [6, с. 87].

Учений стверджує, що у розробленні проекту Школи честі і гідності доцільно використовувати досвід побудови та життєдіяльності шкіл відомих вітчизняних і зарубіжних педагогів – Я. Корчака, М. Монтесорі, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі, І. Зязюна та ін.

Усе ж не будемо обмежуватися лише досвідом згаданих учених. Сучасні підходи до духовних цінностей особистості потребують розширення і поглиблення наявних ідей та пошуку кардинально нових.

Виклад основного матеріалу. Осмислюючи Концепцію Нової української школи, прагнемо дати відповідь на основне запитання – до якого життя вона має готувати молоду людину? Звичайно, до такого його сенсу, за якого немає місця оманливій безтурботності й задоволеності, легкому успіху тощо. Однак саме такі життєві атрибути значною мірою задовольняють сучасну молоду людину, і в цьому полягає основна суперечність, що ускладнює її шлях свідомого долучення до ідей цього програмно-освітнього документу.

Тож коли ми доведемо до свідомості вихованців усю нікчемність, так би мовити, ковзання по життєвій поверхні й необхідність занурення у справжні глибини життя, то доведеться сформулювати такі внутрішні інстанції, за допомогою яких вони утверджуватимуть інші цінності життя. Йдеться передусім про духовне призначення людини – цю високу і одночасно найскладнішу її місію. Якими ж мають бути поштовхи, щоб спонукати зростаючу особистість до розуміння свого справді духовного призначення? На перший погляд, можна наголошувати на факті достатньої глибини, яку вона повинна у цьому плані мати. Однак постає, по-перше, закономірне запитання про реальний зміст означеної глибини, а, по-друге, про її походження.

Очевидно, що глибину усвідомлення зростаючою особистістю свого духовного призначення варто пов'язувати не просто з її оточуючим суспільним життям, а з найбільш значущими його виявами й відповідними результатами. Тими результатами, на основі яких сформувалася і формується велика духовна культура людства. Якраз цей рівень культури має стати безпосереднім предметом різнобічного обмірковування кожним вихованцем. Це обмірковування суттєво відрізняється від звичного причинно-наслідкового мислення, оскільки має розкривати внутрішній сенс тих чи інших людських діянь. Це план ціннісний (мотиваційний): тут головним виявляється те, заради чого людина активно творить. Тож вчити зростаючу особистість духовно-смысловому осягненню світу – важливе педагогічне завдання і мета. Чекати, що вихованець самостійно досягне цієї вищої мети – марне сподівання: у цьому разі потрібна справжня технологічна віртуозність вихователя.

Річ у тім, що вихованець зазвичай захоплений меншими чи більшими радостями життя (щоправда,

трапляються події й суми), які сковують його свідомість, спрямовують у відповідне мілке русло і не дозволяють принципово змінити погляд на сутнісну траєкторію життя. Можна констатувати, що така особистість витрачає себе вкрай непродуктивно, хоча вона так і не вважає. Їй притаманне нерозуміння того, що у житті важливе, а що ні.

Коли йдеться про зовнішню спричиненість духовного зростання вихованця конкретно в особі наставників, то важливо мати наукове уявлення про наявність у нього необхідних внутрішніх потенцій, які полегшували б духовно-орієнтований виховний процес. Більш того, вихователь повинен спрямовано використовувати ці потенції у своїх виховних впливах. З огляду на це, повною мірою має заявити про себе переживання радості, яке за великим рахунком дозволяє згодом з'явитися духовному призначенню особистості. Можна стверджувати, що саме емоція радості становить основу духовного життя особистості. Наголосимо, що йдеться про її індивідуальне життя. Варто зважати у зв'язку з цим на першу зустріч дитини з матір'ю, яка має своїм душевно-духовним теплом огорнути і вразити її, втілити у неї частинку своєї доброчинної сутності. Таке емоційно-ціннісне перетворення й має зафіксуватися дитиною у формі емоції радості. Далі вона має постійно привласнювати її, але тепер уже в єдності з носіями духовності, які можуть бути тілесно відмінні, але спільні у своїй великій людській сутності. Це психологічно складний шлях, однак кожна особистість повинна його обрати, оскільки первинне передчуття схильності, яке ще не є духовним призначенням, а лише подібним до нього, може якісно змінитися, набувши дієвого підґрунтя для власного духовного розвитку.

Набуття такої функції у тривалому процесі духовного вдосконалення особистості вимагатиме від неї неабияких внутрішніх зусиль, до яких вона повинна бути готовою. Отже, головною умовою, якою неодмінно повинен керуватися вихователь, є правило, згідно з яким усі духовні утворення, і передусім духовне призначення, можна виховати, тобто надати їм значущості (внутрішнього смислу) лише за допомогою дій і в діях вихованця. Це ж вимагає від нього максимальної активності, яка безпосередньо стосуватиметься і пізнавальних, і емоційних, і довільних дій, спрямованих на привласнення певних цінностей.

Важливо, що лише у такій послідовності вони розкривають свою дієвість як сходинки до кінцевої мети – оволодіння вихованцем духовною цінністю. При цьому траєкторію сходження до тієї чи іншої духовної цінності задає дія пізнавальна, яка розгорнуто розкриває зміст конкретної цінності. Бажано, щоб цей зміст було представлено в альтернативі, до прикладу, вірність – невірність, щедрість – скупість тощо.

У виховному процесі, як у ніякому іншому, маючи на увазі його внутрішню складову, тобто об'єкта виховання, виявляється тенденція поступовості, динаміки. Тому педагогу потрібно підмічати у вихованця духовні початки, як такі, що наявні лише почасти і

певною мірою ситуативно (випадково), та вміти доводити до його свідомості як ціле і піднімати до відповідної стійкості. «Я йду до самого себе» – це має проговорювати вихованець, засвоюючи певну цінність. «Я маю бути великим для самого себе». Звичайно людина буває великою через значущі зовнішні справи. Вона велика у цьому світі, а не для себе. Тож найкращим виховним орієнтиром має бути доцільне поєднання особистістю цих двох сутнісних людських устремлінь і прагнення за допомогою їх утвердитися. Судження вихованця стосовно себе, які ми навели як алгоритми, належать до рефлексивної діяльності, за відсутності якої виховний процес видається малопродуктивним. Отже, у вихованні важливим фактором має бути формування у зростаючої особистості готовності до особистісної рефлексії стосовно будь-яких ситуацій, у яких вона перебуває.

Звертаючи увагу на готовність зростаючої особистості до рефлексії, ми у найзагальніших рисах розкрили її операційний (аналітико-синтезувальний) бік. Він належить до «МОЖУ» стосовно готовності. Однак до неї належить і «ХОЧУ» як бік спонукальний (емоційно-рушійний). Отже, готовність до рефлексії – це єдність МОЖУ і ХОЧУ, які рівною мірою необхідно забезпечити.

Розглянемо емоційно-рушійний аспект готовності до рефлексії. Вихованець, який не досяг поставленої мети, має пережити емоцію відчаю. У цьому разі не може бути його байдужості. Щоб цього не трапилося, вихователь має заявити, що він широко переживав за нього і сподівається на його емоційну реакцію розпачу. При цьому вся методична вмілість вихователя має полягати в тому, щоб переживання розпачу за зовнішню ситуацію (недосягнення мети) на цьому й припинилося. Переживання розпачу вихованець обов'язково має спрямувати на самого себе, на недосконалість власного образу Я, на вміння й спонуки, які виявилися невідповідними для успішного досягнення поставленої мети. За постійного вправлення у такій внутрішній рефлексивній техніці відкриваються можливості формування особистості рефлексивного типу. За відсутності описаної рефлексивної діяльності варто очікувати особистість природного типу, таку, що лише адаптується до зовнішнього світу, не змінюючи його за свідомо набутими цінностями й переконаннями.

Розкриваючи методичні дії вихователя для досягнення певних особистісних змін вихованця, ми утверджуємо у такий спосіб безпосередньо доцільну керованість виховного процесу загалом.

Сконцентруємось тепер на проблемі, вирішення якої пов'язане з розширенням процесу керованості у становленні зростаючої особистості. Йтиметься про сутність середовища, адекватного безпосередній реалізації розвивальної суб'єкт-суб'єктної (педагог-вихованець) взаємодії. Уточнимо, що означена взаємодія – це завжди рольова єдність. Взаємодіючи у ролі педагога і у ролі школяра, вони повинні успішно реалізувати ці свої ролі, за

якими – методична досконалість педагога та навчально-виховна схильність школяра. Є підстави стверджувати, що ефективність впливу педагога на вихованця буде більшою, якщо цей вплив здійснюватиметься у класній кімнаті (це єдиний адекватний рольовий простір), ніж у іншому місці. Саме тут просторова дистанція між впливом педагога і налаштованістю на нього вихованця є найменшою, що не дозволяє впливати іншим факторам, які перешкоджатимуть досягненню мети педагога. Таку ситуацію доцільно інтерпретувати, по-перше, як внутрішню спорідненість певної настанови педагога з самим вихованцем у їхній рольовій взаємодії.

По-друге, внутрішня спорідненість може стосуватись самої етичної думки (настанови), яку демонструє педагог, з особистою реальністю вихованця. Така думка має надзвичайно щільно пронизувати сутність духовного спрямування індивіда. У ній не має бути високопарності, а отже, ідейної спекуляції. Тож це думка як достатньо зрозуміла, так і досить змістовна, така, що не перевищує розумові можливості вихованця. Тому вона ним цілковито сприймається для подальшого рефлексивного осягнення.

Поряд із переживанням радості, виховну роль якої ми розкрили, у доцільно організованому виховному процесі мають виявлятися й інші позитивні емоції: захопленості, схвилюваності, задоволеності, піднесеності, бажаності. Їх походження може бути подвійним: внутрішнім щодо виховного процесу і зовнішнім стосовно нього. Перша емоційна характеристика пов'язана з досконалою технікою розкриття педагогом етичного змісту, який у спільній з вихованцем праці над ним забарвлюється певною позитивною емоцією, і в результаті цього він може набути для вихованця певного рівня значущості. Такою методичною процедурою виклику позитивних емоційних переживань більшою чи меншою мірою користуються педагоги.

Менш відомим, а отже й менш використовуваним, є зовнішній спосіб виклику емоційних переживань, і це негативно відображається на загальній продуктивності процесу виховання. Такого роду емоційні переживання, у своїх витоків, є результатом не освітньої діяльності вихованця, а всього його життя, особливо тих значущих ситуацій, які відображено у його досвіді і функціонують у пам'яті як миттєвості особистого щастя, так важливого для нього. Це стосується сфери задоволеності чи незадоволеності індивідуальним життям, коли прецедентів для відчуття щастя у суб'єкта було обмаль, чи взагалі, як на його думку, він їх не мав.

Скористаємось для прояснення такої інтимно-особистісної ситуації судженням, яке стало народною притчею: «У звичній дійсності жодна людина ще не була такою мірою нещасна, щоб не зберегти хоча б невеликий залишок минулого щастя». Тож це й варто відшукати у кожного вихованця, звернувши його до ретроспективного осягнення свого життя та словесно відтворити визначені позитивні емоційні переживання, які обрамлювали його хвилини щастя.

Було б педагогічно легковажним, якби це включення відбувалося в межах лише відтворених вихованнями позитивних переживань. Тепер його виховна тактика полягатиме у тому, щоб створити умови (а не культивування сприятливої групової аури), за яких відтворені емоції стали б *досконалішими, точнішими, ґрунтовнішими* у самому перебізі переживання. У такому разі їхня виховна сила зростатиме.

Підсумком роботи вихованця зі своїми емоціями має бути таке:

1. Він повинен усвідомити зміст конкретного емоційного переживання, до прикладу, бажання (об'єкт бажання – матеріальний чи ідеальний, конкретна особа; наявність прагнення – його жестово-мімічне втілення). Це понятійні індикатори емоції бажання.

2. Розуміння внутрішнього стану бажання (відчуття душевного напруження, очікування результату), у якому перебуває вихованець.

3. Усвідомлення внутрішньої ситуації – «Я у стані бажання» (у такому разі вихованець має розглянути власне Я у контексті його розширення і збагачення за рахунок емоції бажання).

Іншими словами, у кожного вихованця маємо сформувати так званий емоційний інтелект запропонованою трьохетапною процедурою.

Зростаюча особистість, яка обрала шлях духовного збагачення, має переглянути власну палітру інтересів, уподобань, устремлінь. Звично ці внутрішні спрямування можуть чергуватися, набувати різного ситуативного сенсу, не повною мірою виявлятися у тих чи інших ситуаціях. Тож необхідно, щоб зростаюча особистість своєчасно здійснила певну ревізію цих складових її внутрішнього світу. Вона має сформувати і прийняти позицію «жити в ідеї», що означає повністю віддатися якомусь суспільно важливому прагненню, а не навпіл, принаймні доти, доки воно не набуде достатньої сили і стійкості.

У досягненні цієї мети їй у нагоді стануть етична мужність і рішучість, які відрізняються від аналогічних вольових якостей, що виявляються в інших сферах предметної діяльності. Варто враховувати закономірність, згідно з якою виявляти особистості вольові зусилля стосовно самої себе набагато важче, ніж стосовно досягнення певного зовнішнього результату. Тому для особистості, яка ще душевно не зміцніла для такої внутрішньої праці, потрібна підтримка. Цю функцію має здійснювати мудрий вихователь, який, власне, є творцем духовної особистості вихованця. За такого призначення вихованець може відокремити своє Я-духовне від свого творця. Тож, звертаючись до самого себе, вихованець звертається до свого наставника, щоб укріпитися у своїх діяннях.

У сходженні зростаючої особистості до духовних цінностей важливим завданням педагога є створення і збереження у неї духовної гармонії. Її сутність полягає у відносно рівномірному розвитку тих духовних цінностей, які найбільше відповідають віковим особливостям вихованців. Це означає, що їх затребуваність на певному віковому етапі є

найбільшою, а отже, вони найінтенсивніше виявляються у їхніх вчинках.

Однак трапляється так, що поки розвиваються одні духовні якості (цінності), применшуються інші, не менш важливі. Духовна гармонія порушується. Зростаюча особистість у поведінковому плані стає важко прогнозованою, оскільки різко знижується її особистісна стабільність. Тож педагогу потрібно своєчасно попереджувати це духовне явище.

З цієї метою бажано спеціально моделювати життєві ситуації, які вимагають реального втілення тих духовних цінностей, що за певних обставин опинилися на узбіччі актуальних прагнень, а отже й усієї свідомості вихованця на цей час. Саме так може відбутися необхідне виховання відтворення як конкретної духовної цінності, так і тих виховних дій, на основі яких вона була привласнена. Ще одним важливим аспектом такої процедури є те, що у такому разі відбувається й подальше закріплення у духовному досвіді зростаючої особистості раніше набутих цінностей, які не просто чекатимуть, а й шукатимуть випадків для своєї практичної реалізації.

Духовна гармонія особистості може порушуватися і в інший спосіб. Це не втрата стійкості й сили конкретної духовної цінності через розширення внутрішнього простору панування іншої духовної цінності, не менш суспільно значущої, ніж перша. За наведеного перетворення енергійних характеристик духовна цінність зміщується з актуального рівня свідомості й опускається на нижчий її прошарок, втрачаючи цим самим власну мотиваційну дієвість. Протидію цьому внутрішньому явищу ми якраз і розглянули.

На противагу розглянутої духовної дисгармонії, яка відбувається у межах принаймні двох духовних цінностей, рівнозначущих для повноцінного життя особистості, розкриємо сутність процесу як взаємодії двох різно-ціннісних духовних утворень. Важливо у плані реалізації нашої мети розглянути внутрішні джерела означеної відмінності. Одні з духовних цінностей мають виражене соціальне походження: вони соціоорієнтовані й вчинково поєднують певну особистість із соціальним і природним довкіллям. При цьому такі духовні цінності, проходячи тривалі виховні періоди, стають основою духовної Я-концепції особистості, визначають її глибинну сутність.

Походження інших духовних утворень (духовність розуміємо лише як її ідеальність, а не змістову спрямованість) сягає впливу Его-задатків індивіда (марнославства, гонористості, славолюбства, скнарості тощо). Кожна особистість більшою чи меншою мірою не позбавлена цих утворень. Вони спонтанійно можуть за сприятливих умов набувати великої сили і, якщо вчасно не провести відповідну корекційну роботу, стихити їхню активність надзвичайно важко. Отже, й змінити Его-центрований тип особистості на соціоцентрований практично не вдається.

Прийнято вважати, що ці два полярні утворення у внутрішній структурі особистості існують рядоположно, живуть, так би мовити, своїм самостійним

життям. У дійсності ж ці утворення перебувають у відносинах впливу [9]. Оскільки Его-утворення часто-густо володіють значущою силою, то їхня дія виявляється переважаючою. Тоді й трапляється ситуація, коли, до прикладу, від пихатості чи скнарості особистість втрачає щедрість чи духовну скромність. Це може призвести до справжньої духовної трагедії зростаючої особистості, якщо вихователь (чи дорослі) будуть пасивні щодо цього.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Сучасна соціокультурна ситуація така, що суспільство різко втрачає смак до вищих цінностей. Вони через це позбавляються основної функції – бути масовими духовними орієнтирами. Звідси й смисловий розбрід щодо необхідних ціннісно-світоглядних настанов як стабілізаторів життя. За таких обставин виховання у зростаючої особистості міцного духовного підґрунтя є найактуальнішою проблемою для нашої освіти. Кожна з них стане вісником змін, яка зможе втілювати істину духовності в суспільне життя і в такий спосіб змінюватиме його на краще.

Перспективу подальших досліджень в означеній сфері вбачаємо, зокрема, у розробленні онтогенетичної (від дошкілля до юнацького віку) програми, що містила б адекватні форми і методичну організацію розгортання духовно-орієнтованого виховного процесу. Такий процес має не порушувати основні тенденції життя зростаючої особистості, а збагачувати їх, нейтралізуючи деструктивні і максимально активізуючи гуманістично-центровані.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Духовний пошук: сучасні наукові межі. *Педагогіка і психологія*. 2016. №1 (90). С. 5–14.
2. Бондаревич І. М. Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива: монографія. Запоріжжя: ЗНТУ, 2008. 162 с.
3. Виховуємо громадян-патріотів України: наук.-метод. посіб. / авт. кол. за заг. кер. К. І. Чорної. Черкаси: видавництво ЧОІПОПП, 2012. 268 с.
4. Кон І. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. Москва: Политиздат, 1984. 335 с.
5. Лишин О. В. Педагогическая психология воспитания. Москва: Институт практ. психол., 1997. 256 с.
6. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. К.: Шк. світ, 2010. 128 с.
7. Сокольников Ю. П. Теория воспитательного пространства. Москва: Наука, 1977. 391 с.
8. Шевченко Г. П. Духовність особистості у вимірах культури, виховання та освіти : вибрані наукові статті. К.: Педагогічна думка, 2017. 210 с.
9. Уайт Э. Великая борьба: Пер. с англ. Киев: Джерело життя, 2012. 608 с.

І. БЕХ

Spiritual personality in the context of educational challenges

Based on the educational priorities of the Concept of the New Ukrainian School, the author defines a central spiritual

dominant as a personality's spiritual mission that has to concentrate more concrete educational goals and means of their achievement. Consequently, a psychological characteristic of the experience of joy has been presented which has an internal power to provide a personal meaning for objective spiritual values. The author emphasizes on the necessity to encourage a person's reflection as a means of conscious appropriation of certain spiritual values. The concept of "personality of a reflexive type", which has a three-stage mastering of the architectonics of emotional experience, has been introduced for the first time. The personality of a reflexive type can understand the great spiritual culture of mankind. This level of culture should not be the subject of unusual cause-effect thinking, but one that reveals the hidden meaning of certain human actions. This is a value plan (motivational): the main thing is person's purpose of life. The teacher must follow the following rule: all spiritual education and primarily spiritual mission can be developed. It means that we can give them meaningfulness (internal sense) only through actions and students' deeds. Therefore, the teachers have to maximize their activity, which will directly relate to cognitive, emotional and arbitrary actions aimed at appropriating certain spiritual values. The author defines a postulate of a connection between teacher's instruction and a student in their role interaction, when one or another of the mentor's opinion cause the essence of growing personality's spiritual development.

Keywords: emotional states, spiritual mission, spiritual value, growing personality, «I can» and «I want», experience of joy, essential trajectory of life.

References

1. Bekh, I. D. (2016). Dukhovnyi poshuk: suchasni naukovyi mezhi [Spiritual search: Modern scientific boundaries]. *Pedahohika i Psykholohiia*, 1 (90), pp. 5–14.
2. Bondarevych, I. M. (2008). Dukhovna tsilisnist osobystosti: diisnist i perspektyva [Spiritual integrity of personality: Reality and perspective]. *Zaporizhzhia: ZNTU*.
3. Chorna, K. I. (Ed.). (2012). Vychovuemo hromadian-patriotiv Ukrainy [Educate citizens-patriots of Ukraine]. Cherkasy: Vydavnytstvo ChOIPOPP.
4. Kon, I. S. (1984). V poiskakh sebia. Lichnost i ee samosoznanie [In search of oneself. Personality and self-awareness]. Moscow: Politizdat.
5. Lishin, O. V. (1997). Pedagogicheskaiia psikhologiiia vospitaniia [Pedagogical psychology of education]. Moscow: Institut prakticheskoi psikhologii.
6. Rybalka, V. V. (2010). Chest i hidnist osobystosti yak predmet diialnosti praktychnoho psykhologa [Honour and dignity of the individual as the subject of activity of a practical psychologist]. Kyiv: Shkilnyi Svit.
7. Sokolnikov, Yu. P. (1977). Teoriia vospitatelnogo prostanstva [Theory of educational space]. Moscow: Nauka.
8. Shevchenko, H. P. (2017). Dukhovnist osobystosti u vymirakh kultury, vykhovannia ta osvity: vybrani naukovyi statti [Spirituality of personality in the dimensions of culture, education and education: Selected scientific articles]. Kyiv: Vydavnytstvo «Pedahohichna dumka».
9. White, E. (2012). Velikaia borba [Great fight]. Kyiv: Dzherelo zhyttia.